

ҮКІЛІ
ЫБЫРАЙ

39027
Тәкку

ҮКІЛІ
ЫБЫРАЙ

Өлендер

“Фолиант” баспасы

Астана

2005

Үкілі Ыбырай Сандыбайұлы. Гөкку. *Өлеңдер, айтыстар және әндер жинағы.*

С 20 Құрастырған Көкімбек Салықов.— Астана:
"Фолиант". 184 бет.

ISBN 9965-477-54-X

Қазақтың ұлы композиторы, әйгілі ақын-әншісі Үкілі Ыбырайдың ән жинақтары бұрын жарық көрсе де, өлеңдері мен айтыстары және толғаулары бас құрасып, жеке кітап түрінде бірінші рет жарық көріп отыр. Баспада бар еңбектеріне қоса жинақты толықтыруға М. Тырбиевтің, Қ. Жантілеуовтың, М. Асаиновтың, А. Салықовтың архивтік материалдары, С.А. Құлмағамбет пен М. Сәрсенқызының еңбектері пайдаланылды. Кей өлеңдердің сөздерін анықтауға кезінде Ыбырайдың өз баласы Есеп ақсақалдың қолқабысы тиіпті. Жинақты құрастырушы қазақтың көрпекті ақыны Көкімбек Салықов өзінің ұзақ жылдар сақтап жүрген дүниелерін лайықты түрде пайдаланып отыр.

Жинақта Үкілі Ыбырайдың талай-талай өлеңдері тұңғыш рет ел қолына тимек. "Халық жауы" атанып Кеңестік зобалаң кезінде атылып кеткен ақтангер ақынның қолда бар поэзиялық еңбектері ғана беріліп отыр. Осы жолғы жүйеде атақты ақын, дүлдүл композитордың шығармаларының толық жинағын шығару болашақтың борышы. Алтын мұра дегеніміз де осы шығар, толықтыра берейік.

Бұл жинақтың жарық көруіне демеушілік еткен Солтүстік Қазақстан облысының әкімі Тайыр Мансұровқа алғыс айтамыз.

Ә 4702250202-282
450(05)-04

ББК 84 Қаз 7-5

ISBN 9965-477-54 X

© Салықов К., 2005

© "Фолиант" баспасы, 2005

Үкілі Ыбырайдың ақындық ерекшеліктері

Қазақтың сал-серілер мектебінің алтын орда-сы болған Есіл-Көкше өңірін еске алғанда Сегіз сері, Біржан сал, Ақан сері, Үкілі Ыбырай ойға оралады, көңіл толқытады, ән әлеміне бөленесің. Дауылпаз ақын, алдына жан салмаған әнші, ұлы композитор Үкілі Ыбырай жайлы сөз қозғалғанда оның әлемге тараған әйгілі әні "Гәкку" және қазақтың ұлы әнші қызы Күләш Бәйсейітованы айтпай өте алмаймыз. Бұл ән Е. Брусиловский музыкасын, F. Мүсірепов либреттосын жазған "Қыз Жібек" операсының басты ариясы ретінде кеңінен таралып, 1936 жылғы Мәскеуде өткен Қазақстанның өнері мен мәдениетінің алғашқы онкүндігінде бүкіл әлем таңданған таң шолпандай сұлу саз аспанында жарқ етті. Үкілі бабамыздың көптеген "Гәккулері" "Сырғақты", "Қараторғай", "Қалдырған", "Көкше", "Аңшының әні" тағы да басқа әндері бір төбе болып ақындық өнерінің дәрежесін ерекше көтеріп тұр.

Үкілі Ыбырай Сандыбайұлы осы күнгі Солтүстік Қазақстан облысы, Айыртау ауданына қарасты Үкілі Ыбырай ауылында 1958 жылы ауылында дүниеге келді. Жазғытаудың бауырын жайлаған Жақсылық қарауылынан шыққан Деріпсал Сәбден тегінен тарайды. Сәбден Абылай ханның әрі досы, әрі даңқты батыры болған әйгілі кісі. Деріпсалдың Сандыбай, Маңдай, Әбіле атты үш ұлынынан үлкен әулет тарады. Маңдайдан — Қосшығұл, Асайын, Үсейін, Сандыбайдан — Бөгіш (Мейіз), Шалғымбай, Ыбырай, Әбіледен — Үлияс, Кенжеғали, Молдағали туған. Асайыннан тарған Смағұл, Мырзағұл болса, әйгілі ақын, үздік

әнші Мұса Асайынов (1929-1976) Мырзагүл мен менің шешемнің апасы Бағи – апамыздан туды, Смағұл қарт ауылымыздың ақсақалы, қарт ұста соғыстан үш ұлы оралмай, тоқсаннан асып қайтыс болды. Шалғымбайдан тараған Сүлейменнің балаларын, Дәуіттің өзін көріп өстім. Жалпы алғанда Деріпсалдың ұрпағы қапсағай тұлғалы, ірі денелі келеді. Бауырым Мұса да бойшаң денелі, қыран мұрын, қалың жонды, өткір үлкен көздері ойнақы келетін жігіт еді. Ол ән салғанда ерекше күш бітіп кеткендей, әу дегенде тыңдаған жанды селк еткізетін. Ыбырайға тартып туған асыл тұяқ деп ел еркелетті, өзі де еркелетуге лайық еді.

✓ Үкілі Ыбырайды сипаттағанда Сәкен Сейфуллин:

“Кең алқым, кең көмейлі, даусы керней,
Ақырмай ән салмайды, көкірек кермей.
Астына алты қырдың естіледі,
Шырқаса екіленіп құлаш сермей”, –

десе, бұл Ыбекеңнің жетпіске тақап қалған шағы, әлгі Мұсадай кезінде кездесе не дер еді.

Біржан сал жас Ыбырайды алғашқы рет тыңдағанда Ақан серіге қарап: “Ақанжан-ай, ертіп келген шәкіртіңе қанықтым, қазақта жылқының перісі Құлагер болса, ақынның перісі осы екен. Қазақ әніне өзім жеке-дара тұрмын, өзгелерге Ыбырай жеткізбес” – деген сөзін Молақмет Тырбаевтен естіп едім, кейін осыған ұқсас сөзді Е. Ысмайловтан да кездестірдім. Бұл ағамыз: “Ыбырай – шын мәніндегі ұлы өнерпаз”, – деп жазып кетті.

Сол дарабоз дүлдүлдің кеңес үкіметі келіп, әсіресе кәмпеске мен коллективтендіру науқандары ел тұрмысын күйзелткенде Ыбырай ақын өткір тілін шындық жолында аямады. Ақыры 1930 жылғы қарашаның 4-жұлдызында қамауға алынды. Асыл жерлестерінің тілі де батқан шығар, сол кездегі ақынды көрсеткен, НКВД-ге қол шоқ-

пар болған өзінің жақын туыстары Шаймұқанды да, Ақыпты да бала кезімде көрдім.

Үкілі Ыбырай "Халық жауы" атанып ұсталып кеткеннен соң үй мүлкі талан-таражға салынды, шығармалары шырылдап отқа түсті, атын ататқызбас, әндерін айтқызбас әлем-тапырық аласапыран заман туды. Бірақ алмас кездік қап түбінде жатпады, туған елі өз жүрегінде сақтады. Ол атылып кетсе де мінезі үлгі, қайсарлығы аңыз, әнжыры ұмытылмады. Кейбір әндерін халық әні деп, кейбір әндерін әлде кімдікі деп сақтаса да Тәуелсіз Қазақстан дүлдүл ұлына құшағын кеңдеу ашты. Бұл күндері Ыбекеңнің әндері өзіне қайтарылып келді. "Гәккуге" тиіскендердің де бетін қайтардық, ал "Аңшының әніне" әлі күнге "Халық әні" деген лақап тарап жүрсе — ол қателік. Әйгілі классик жазушымыз, академик Сәбит Мұқанов "Қазақ әдебиеті" газетінде бұл мәселенің басын ашып, ашық айтқан. Осы жинақта ақынның өлеңдері мен толғау айтыстары орын алса, келесі жолы әндеріне деген де ақиқатты орнату қажет.

Үкілі Ыбырайдың композиторлық, әншілік мол мұрасы жайлы жазылған еңбектер баршылық, мен ақындық ерекшеліктерін сөз етпекке бой ұрдым. Қазақстанның халық ақыны, Үкілі Ыбырайдың төл шәкірті Молдахмет Тырбиұлының айтуынша ол алдына жан салмаған әншілігімен қатар, қай сайысқа салсаң да дес бермейтін ағынды айтыс ақыны. Оған қоса қаламгерлігі де мол, араб, парсы тілінде оқи білген көрінеді. Ыбекең хат танығаннан кейін қолына түскен кітапты оқығыш болыпты. "Мұңлық-Зарлық", "Қыз Жібек", "Жүсіп пен Зылиха", "Тотының тарауы", "Сейфіл-Мәлік", "Мың бір түн" іспеттес лира-эпостық, батырлық һәм ғашықтық жырлармен қисса, дастандарды жақсы білген. Әсіресе "Ер Тарғын" мен "Мың бір түнді" өз ырғақ, нақышымен әнге қосып жатқа айтуға шеберлігін танытыпты. Кейде қара сырнаймен, кейде үкілі домбырасымен қоса шырқап, поэзияның желісіне

қарай ән мақамының өрісін жатық үйлестіре білгені үлкен өнер. Ұзақ поэманы әндеткенде, кейде қолындағы домбырасын жерге қоя салып, тақпақтатып кетіп, отырған жерінен ілгері, кейін жылжып қызғылықты қимылдармен жалықтырмас әртістерше тыңдаған жанды жіпсіз байлағандай баурапты.

Бойға қонған жан-жақты өнердің арқасында ауыз әдебиетінен әбден сусындап, жазба әдебиетіне иек артып, өз ақындық өрісін кеңіте білгені біз үшін алыстан-ақ, көрініп тұр.

Үкілі Ыбырай өзіне үлгі болған Арыстан, Орынбай, Шал ақын, Сегіз сері, Тезекбай, Шөже, Нүркей, Біржан сал, Ақан сері, Мұстафа сияқты саңлақтардың әндерін, айтыстарын ел арасына тарата білгендігі бір төбе. Қолына домбыра алғанда мынау Орынбайдың, мынау Біржанның, мынау Ақанның домбырасын қолына алғандағы өз ырғағы, өз құлақ күйі деп, әуезімен, әуенімен, әр кімнің өзі сүйген сарынымен орындауға жетіктігін шебер айғақтапты. Молдекеңнің өзі де ұстазынан көргенін елге таратып кеткені көпке айғақ.

Ыбекең тек қана ауыз әдебиетінің өкілі емес, ол өзінің ең жақын һәм жанашыр пір тұтқан ұстазы Ақан сері секілді суырып салма төкпе де, ойланып жазар жазба да ақын. Негізінде олар ауыз әдебиеті мен жазба ақындарының ортасындағы табиғи алтын көпірлер іспеттес жол салды. Ыбекеңнің ақындық ерекшелігіндегі басты көрініс сол жанжақтылықта жатыр. Керегінде ағыл-тегіл құйғытып, қай сайысқа болсын іркілмей кірісе кетеді. Күрделі ән, не өлең туарда ішіндегі нәрестесін тоғыз ай, тоғыз күн көтеретін анадай ұзақ уақыт толғатып аққудың қос қанатына байлардай етіп жетілдіреді. Ақындық ерекшеліктің қайнар көзі нәзік сезімге оранған ақыл мен ойдан туса, сол көкейкесті түйткісін Абай айтқандай: "Тіл ұстартып, өнер шашардай" дәрежеге жеткізеді. Ақындық дерті — тілде. Ыбырайдың тілі де жебедей жеткіш өткір тіл. Жас

кезінде әрлі сөз, ұлғая келе мәнді сөз, ашынғанда зәрлі сөз таба білген Үкілі Ыбырайдың тілінде ақындық ерекшелігінің басты арқауы жатыр. Ақынның тіл байлығы шерлі сөзімен зерлі сөзін қоса жекеше талдауды талап ететін үлкен қазына. Ол ержүрек, тапқыр да айтқыр, тіксілтегіш қайсар ақын.

Үкілі Ыбырайдың тіл өрнегіне аздап қана назар аударсақ, оның мейірімі мен қайырымы тартып, өзгеден айырымы ашық көрініске жолығамыз. "Гәкку" деген сөздің өзі де қазақтың поэзиясы мен бүкіл тіл әлеміне алтын айдардай болып кірген ғажайып. "Үлпікер сүт бетінде балдай қаймақ" — десе "үлпікері" үздік тілдің белгісі ғой. "Қарақат көзді, сым саусақ" — теңеуге жүйріктігі. "Көк зеңгір, жасыл жартас Жалғызтауым" — дегені қандай әсем. "Қайқақтамай көтерер, досы үшін тау-тасын" — дегені де нағыз қазақы тіл. Ал: "Бір атым насыбайдан көңіл қалар, айта бер, айтсаң сағың сынбағанға". — дегені тереңдіктің көрінісі. Майталман ақынның қай өлеңін алсақ та, ұлттық суреткерлікті білдіретін бояуы ашық ояу сөзді, ішкі маңызы мен айтар ойға дәлме-дәл келтіріп, тап басқыштығына қайран қаламыз. Тіл мен жаққа құр сүйену емес, өткір тілі әсем әндеріне де дәйек болып ескек желдің табиғи сыбырындай поэзия әлемін кеңейте түсуге сенімді семсер міндетін атқарды.

Ыбырайдың ақындық талантынан әншілік дарынын да бөле жаруға болмайды. Ол алдындағы көсемдері Біржан сал, Ақан серіге еліктеп алғашқы өлеңдерін де әнімен қоса шалқытты. Уыз туындылары ғашықтық сарында, әзіл күлкі ауқымында дәстүрлі лириканы байытқаны анық. Қазақтың ежелгі салты бозбалалықтың қызығын күйтгеу Ыбырайға да бастау берді. Шөбектің Мұқанының Мәлике атты сұлу қызын бір жында Ақан серінің ойынды басқару салты мен нұсқауы бойынша алқа топта бірінші болып қасына өлеңмен шақырышты.

"Бозбалаға бұл бір сын жеке-жеке,
Әркімнің қасындағы сәулесі ерке.
Бұйрығы ханзаданың екеу емес,
Жаныма келіп отыр, ей, Мәлике", —

деген өлеңі сонда туыпты. "Ханзада" деп отырғаны Ақан-ағаң ғой. Ақан серіні ағайын ел іші әуелі "ақ жігіт" деп атап, артынан "Ақан-аға" деуге көшіпті. Ал, бұл Мәликеге байланысты шумақтың жарық көруіне ол кезде жігіт ағасы болып қалған Ақан серінің жастардың ойынын бастап беріп, бірінші кезекті сенімді шәкірті Ыбырайға сілтеуінде жатыр. Жас Ыбырай "Көсем қиында, шешен жиында" дегендей көш бастап, өзі міндетін атқарыпты. Ол нағыз ішкі сенім мен қанына туа біткен жүректіліктің белгісі. Міне, сол сәтте шыдай алмай буыны бусап, күміс шолпысын әсем үнмен сылдырлата, сызыла басып, сиқырлы сылқым Мәлике сұлу ашық ажарын жайната түсіп, жас ақын Ыбырайдың қасына отыра кетіпті. Сол ғажайып жастық шақ деген асыл дәурен әрі қарай жетелей береді. Күндер жылжып озған сайын өлеңі де маңызданып, жанға жайлы, көңілге жылы тиер дәрежеге жете бастайды.

"Ән салып Сері болып талаптамдым,
Ақылын тыңдау қайда барлық жанның.
Бөркіме үкі тағып, сәндеп киіп,
Жолына түспей кеттім дүние малдың", —

деп өзінің ана сүтімен ере келген ақындық, әншілік өнеріне белді бекем бұғанын ұғымға жеңіл, жинақы тілмен осылайша қиыстырыпты. Әкесі Сандыбайға тартып ұста болмады, немере ағасы Әбілге еліктеп саясатқа кіріспесе де, ақындықтың сұрша құсы жебеп өнер жолына сиқыр күшпен еліктетті.

Өмір өрісіндегі жаңа белесіндей ақынның "Жирма бес" атты өлеңі жарқ етті. Міне, ақындық жолында ауызға лектірген бастамасы осы еді.

"Қызды ауылдың сыртынан,
Қылаң еткен жиырма бес.
Қызды көрсем қайқайып,
Құлай кеткен жиырма бес.
Суга келген жеңгейге,
Ұнай қалған жиырма бес
Жеңге халің қалай деп,
Сұрай қалған жиырма бес
Бесіктегі баладан
Алғыс алған жиырма бес,
Төрде жатқан кемпірден
Қарғыс алған жиырма бес..." —

деп төгілте жөнелсе, ақындық қуаты да жасына қарай жаңарып, жауқазын гүлдей құлпыра түсіп, көз тарта бастағанын айқындайды. Бұл кезде суреттеу тәсілі, бейнелеу әдісі келесі бір биік белеске көтеріле бастады. Тап осындай ыргақпен келетін "Жиырма бестер" Ыбырайдан бұрын да болды, "Күлдір, күлдір кісінегіп, күреңді" мінігізді. Ыбырайдың "Жиырма бесінде" өз көзіңмен көріп тұрғандай өмір көріністері айнадай айқын, тартымды беріледі. Әні де ә дегенде алдына мал салмас жүйріктей ұшқыр, қызғын шабысқа бастап кетеді. А.С.Пушкиннің "Ескерткіш өзіме орнаттым келмес қолдан" деген өлеңіне шейін бірнеше "Ескерткіштер" болған. Бірақ Пушкиннен кейін бола қойған жоқ. Ыбырайдың "Жиырма бесі" де заманындағы аттас өлеңдердің ең сүйкімдісі болып кең тарап кетті. Бұл күнде байтақ елдің қай түпкіріне барсақ та Ыбекеңнің "Жиырма бесі" алдымыздан шығады. Әсіресе Қайрат Байбосыновтың орындауында есту бір ганибет.

"Ауылым қонған Сырымбет саласына, болдым ғашық ақ сұңқар баласына" — деп Ақан серінің "Сырымбет" әнінің сөзі Ыбырайға екі жақты үлгі тастады. Өз әдрісін анық айтып, жаны құштар ғашығына деген ішкі сезімін ашық жеткізді. Ұстазы секілді Ыбырайдың да ынтық сөздері әнінің

асқақ қарқынынан кем соқпайды. Ол алдындағы даналардың ел сүйсінген үлгісінен алған дәрісін жасырған да жоқ.

"Өлеңмен екі өкпеңді қалқытайын,
Қорғасындай денеңді балқытайын.
Біржаннан алып қалған әнім еді,
Азырақ "Шалқымамды шалқытайын", —

деуі әлгі ойға ден қояды. "Шалқыма" Ыбырайды толқыға түсті, өлеңіне орнықты ырғақ, жүйелі тың сарын ұсынды. Оның ақындық болмысы өз арнасын тапқан өзендей, өз шалқар теңізіне қарай аспай-саспай аға бастады.

Бара-бара бұл өзен тасқынды сайлары мен қарқынды құламасын тапты. Ол көңілі ауған, шабыты желген жерде еркін сілтеп, алты қырдың астына жетердей шырқауға дағдыланды, ерен ақындыққа ере туған қанатты әндер елді жалт қаратты. "Үкілі Ыбырай" атанды. Дарқан ақындығы қай думанға кірсе де ел құлағын елеңдетті, жан құшырын қандырды, әрдайым өрелі дәрежеге жетеле, өрге шапса өршеленер жүйріктей заулатты. Тамаша ғалым, белгілі әдебиеттанушы Есмағамбет Смайылов 1966 жылғы "Жұлдыз" журналының №11 санында осы ойды шегелеп бекіткендей айтыпты. "Халық тарайтын емес, ағылып келіп жатыр. Ыбырай іркілген жоқ, бұл жолы термелері жәрмеңкеге келген халықты қошаметтеп, әр ұлдың руын, тарихын таратып бірталай жырларды үйіліп, төгіліп айтып тастады... Арасында күлдіретін әзіл-сықақ сөздер де, бұрыңғы-соңғы ақындардан нұсқалы, нақыл сөздер де аузынан шықты" — дей келе: "Бұл менің онбес жасымда Ыбырайды тұңғыш көруім... Бәрінен де Ыбырайдың дарқан ақындық, әншілік өнері, алғыр шешендігі есімнен кетпейді", — деп тебіреніпті. Міне, әдебиет білгірі де "дарқан ақындық", "алғыр шешендік" — деп баса айтып отыр. Хан базарлы жәрмеңкеде еркін төгілу де әркімнің

қолынан келе бермейтін ағедендік. Ал "әр ұлдың ... тарихын" тәмамдауы Ыбекеңнің тайга таңба басқандай айта білер мәттақам қабілетін, толайым зеректігін танытады.

"Гәкку" жайлы талай сырды шертер едім, бірақ өнін де, тамаша сөзін де байтақ ел түгел біледі ғой, сол асқар шыңына қолтықтас тұрған тумаларын көрсетейін деп, "Гәккуге" көп тоқталмадым. "Құс салып айдын көлде дабыл қақтым" — деген сөзі де қанатты сөз болып кетіп, кейінгі талай тарланға үлгілік көрсетті. Үкілі Ыбырайдай ақиық ақынның қазақ поэзиясындағы асыл орнын сөз етіп отырғандықтан "Гәккуден" кемшін түспестей, "Қарақат көзді сым саусақ" атты өлеңіне молырақ зер салғым келді. Шынайы сезім мен шалқар шабыт түйіскенде, шықтай мөлдір шындық сырын шашпай-төкпей ашық айтудың үлгісіндей тамаша туындысы осы. Бұл өлеңі Абайдың ғашықтық тақырыбына жазылған әйгілі толғаныстарын амалсыз ойға оралтады, дана жүректердің махаббатшыл нәзік лүпілдері де алыстан ұласып жатқандай сезім білдіреді.

"Қарақат көзді, сым саусақ,
Ләбізің сенің бал қаймақ,
Жолыңа сенің сарп етпей,
Неге де керек малды айдап.
Қарақат көзді, ақ білек,
Айтайын бір сөз үлгілеп,
Қайғың алды денемді,
Жүректің басын тілгілеп.
Етің аппақ қояндай,
Қызығыңа тоям ба-ай,
Алыстан аңсап келгенде
Не қыл деп жатсың оянбай", —

деп наздана тебіренгені ақынның жан қияр ғашыққа деген үздігіп тұрған құмарлығы, ынтықтығы һәм өзінің де осал еместігі қатар көрініп тұр. Сәкен ағамыз "Тау ішінде" атты өлеңінде

"Білгейсің келгенімді жалғыз өзің" — десе, өзім де "Аққу жеткен" атты өлеңімде: "Ей, қалқа таң мезгілде сырласайық, толқынға тербетіліп жатшы оянбай" деп сызыла қалыппын. Ал, Ыбекең: "Алыстан аңсап келгенде не қыл деп жатсың оянбай" деп, өзінің аңсаған жүрегінің ыстық лебі мен гашықтық ерке назын қосақтай ашықтан ашық тосады. Сырт қарағанда қатаңдау, қысаңдау, сәл бәлсінгендей көрінгенмен "Не қыл деп жатсың оянбай" деудің өзінде де бал ләззаттың үзім шырынын тезірек татуға құлшынғандық жатыр. Қимастық, сыйластық, күрт сағынышқа оранған шыдамсыздық, шырылдап тұр. Ақындық ақжарма мінездің бұл да бір айқын айғағы. Үкілі Ыбырайды жақсы білетін классик жазушымыз Сәбит Мұқанов: "Қарақат көзді" деген өлең 50-60 ауыздай бар. Бәрін де "Қарақат көзді" — деп бастайды. Бұл өлең осы күнгі махаббатшылардың өлеңдерін маңайына отырғызбайды" — деп жазған екен. Одан артық не айтпақпыз.

Не десек те поэзияның бұл кесек үлгісінде Үкілі Ыбырайдың ақындық ерекшелігін тауда өскен әсем шынардай, алыстан айқын танытқандай тамашалық бар. Ақын сөзін өз әнімен шырқасақ қазақтың керемет әні, ал романс сазына салсақ өз көркемдігін, сезімталдығын, толқымалығын аша түсетіні сөзсіз. Жалғыз өлең ұзақ поэмадан кем емес, шағын роман, даланың романсы секілді. Бір өлеңді тамаша поэма дәрежесіне жеткізе білу де үлкен шеберлік. Мұхтар Әуезовтың "аз көлеммен көп мағына беретін шеберлігін" академик Зейнолла Қабдолов айтқандай, Ыбырайдың да ақын тілімен аз сөйлеп, көп ой қозғай білгіштігі көп өлеңдерінде соқырға таяқ ұстатқандай көрініп тұр. Шеберлік деген ұғымның шырқау шебі де осы шығар.

Композиторлығын баса айтып дағдыланғандықтан Ыбекеңнің ақындық мұрасына зерттеушілер көп мән бермей келді. Ол кемшілікті түзету қажет. Әрі ақын, әрі композитор, әрі үздік

орындаушылық бір өзіне қонғандықтан логика жүйесіне салсақ; өлең сөзі бірінші, содан кейін ән, ең соңында орындау тұрады. "Бес ғасыр жырлайды" (Алматы. 1984. "Жазушы") атты белгілі жинаққа Үкілі Ыбырайдың кірмеуі мені қатты қынжылтты. "Ала қойды бөле қырыққан жүнге жарымайды" деген сөз көкейімнен кетпей қойды. Біржан сал, Ақан сері, Үкілі Ыбырайды бөле жаруға болмайды. Бәрі де ең әуелі ана сүгімен ере келген ақындыққа бөленді, содан кейін әнге құндақталды, одан әрі орындап берудің құдіретті күші бітті. Үкілі Ыбырайды да қазақтың үлкен ақыны деп танып, қатардан қалдырмаған ләзім.

Ыбекең қай тақырыпқа барса да көкірегінің көзі жеткен, ақындық сөзі жеткен шырқау шыңға шықпай тынбайды. Құштарлық пен құлшыныстың мөлдір ләззатқа өле құмар қарқыны қазақ ақындарының ішінде "Сүй, жан сәулем, тағы тағы да сүй, тағы да" немесе "Бұл ләззәттің бір минутын бермеймін, патша тағы бүкіл дүние малына" — деп тұрған Мағжанда айқын кездеседі. "Қарақат көзді сым саусақтың" бір шумағында:

"Мұхиттың сенсің құндызы,
Аспанның сенсің жұлдызы,
Өзіңнен сәулем аспайды,
Пейіште жүрген хор қызы", —

дегенін естігенде, өзі барып пейіште жүрген қызды көріп келгендей сенесің. Сүйген қызын жер-көкте, фани-бақида бар сулулардан асырып жіберуі бұл ғаламда бар шырғалаңға әуестіктің нағыз өзі, қазақ поэзиясының тәңір берген асыл төрінен орын алар кемел деңгейін айқындағаны. Ыбекеңнің өлеңдерінде тың суреткерлік, тұлғалы да үлкен ойшылдық, ғашыққа деген ақжарма ашықтықтың нәрі бар ғаламаттың бәрі бар. "Қарақат көзді, сым саусағы" сол ерекшелігін айқын танытады.

Жорықта сес көрсеткен батырлардай асқақ-тап, ақындардың өздерін-өздері көтермелеулері

дағдылы үрдіс. Ыбекең де бұл бәйгеден озық келген намыскер. Тілге тиек болар "Қайран Гәкку" деген өлеңінде:

"Қыздан да қылықтымын жүрген жерде,
Ханнан да қадірлімін туған елге.
Ақ тамақ, шұбар бауыр қоңыр қаздай,
Сала алмас "Гәккуіме" еш бір пенде", —

деп, мәреге жетерде алдына жан салмас Құлагерше еркін қарқындайды. "Ханнан да қадірлі" болса да, ел алдында қыздай тәлімді қылығын көрсетеді. Дарияның ішкі ағыстары мен сыртқы толқындары табиғи араласып жатқандай ақынның ішіндегі қызу құйылымдар ерік бермей жұлқынып сыртқа шығады, асау толқындарға айналып бірде бұрқанып, бірде сылқым ғана сылдырлап "құлақтан кіріп, бойды алады". Адамның жан дүниесі мен тән сезімін ашық көрсетуде Ыбырайдың өзіндік ерекшелігі бар ерен ақын.

Үкілі Ыбырай Абылай ханның батыры атанған Сәбден дауылпаздан тарап, немере ағасы Әбіле Шыңғыс Уәліұлының хатшысы болып, өзі атақты ақын, әнші ретінде дүниенің қызығын көріп, көрешектің есесін қайтарғандай ән-жырын іркілмей төгілтіп өтсе де, оның тағдырының тәбдел бермес қиындығы да зор болды. Әсіресе жасы ұлғайған кезде жазған өлеңдерінде сол баяғы ерке екпінмен өмір шындығын бояусыз бүркемесіз шертеді. "Сүм дүние сумаңдаған сен бір қақбас, үйінде сені қуған үш күн жатпас" — деп тегіннен тегін айтпаған ғой. Біреулер үйінде үш күн жатпай, қара бастың қамын ойлап шылқып жүр, біреулер бұрынғыдан жүдей түсті, әне, сондайды байқағыштығы тебіреністің ашық түрі болып ет-жүрегін жарып шығады. Ақынның әлеуметтік сарындағы өлеңдері толағай толғаулар іспеттес аз сөзбен шексіз ұғым береді.

Үкілі Ыбырайдың көңілге бір естігенде не бір оқығанда жеп-жеңіл қона кетер қанатты сөзге

айналған иірімдері де жетерлік. Академик Аманжол Қошановтың әкесі, Шал ақынның шөбересі Қошан Жантілеуұлы ақсақалдың Ыбырайдан қалған сөз деп, айтып жүретін шумаққа зер салайық:

"Қосылған жолдан шүйкебас,
Жан қияр жерде жар болмас.
Айыр өркеш нар болмас,
Әкенің сөзі балаға
Канша айтсақ та ар болмас", —

депті. Бұл фәлсәфалы толғаныс қай заманда болсын өз құндылығын жоймайтын ойлы көкіректен туған жан сыры. Ыбекеңнің ақыл-ойға толы терең психологиялық толғаныста туған өлеңдері де баршылық:

"Шаш алмас өтпес пышақ қайрағанға,
Томар су суат бермес жайлағанға.
Талықсып қорғасындай денең балқыр,
Таңртең қара торғай сайрағанда", —

деп теңізде жүзіп бара жатқан нән кемедей асықпай, саспай кемеліне келе тебіренер жерлері сүйсіндірмей қоймайды. Бұл шумақты "Қараторғай" атты өлеңінен алып отырмын. Сол өлеңде: "Қиянат қылмау керек тимегенге, жанасып неге керек сүймегенге" — деуі де философиялық қарымды, психологиялық танымды меңзейді. Есіл, Көкше өңіріндегі үлкендер бала кезімізде бұл сөздерді тілдеріне тиек ететін. Тоталитарлық қыңыр, біртоға идеология ақын сөзін қанша қараласа да құлыштай алмады. Ақынның талай сөздері есті адамға күш беріп, ел аралап жүре берді.

"Қалдырған" атты өлеңі туған елге деген аманат атанған соңғы сөзіндей ел ішінде түгелдей жатталды. Осы күнде қазақ елінің қай түшкіріне барсаң да алдыңнан шығады. Бұл өлең алғы буын ағалар мен соңғы түлек інілерді жалғастырып тұрған, өмірдің мархабаты мен мехнатын жасыр-

май көрсетіп, жасы ұлғайғанда тәубаға келгендей ғақыл сөзі іспеттес татымдылығымен ел жүрегінен қоныс тепті. Одан кейін:

"Қызығың дүние өткен күн,
Кейінгі қуып жеткен күн.
Байланбаған асаудай
Сырт айналып тепкен күн", —

деп өмірінің шуағы өтіп, шөлейтті келеңсіз кезеңдері тебірендіре бастағанын үлкен күрсініспен айта білуі нағыз шеберлік. Өйткені "Сырт айналып тепкен заманның зардабына қазақ халқының көніп отырғанына жаны ашиды, қиындыққа арқа жонын тосып, жауапкершілікті өз мойнына алып отыр. Бұл үлкен астарлы өлеңде түгел айтып сілкілемей, ымдап қана сілтеу бар. Бұл да үлкен ойлы ақынның азаматтығын айғақтайды.

"Жолдас болсаң жақсымен,
Терең ойлы, ақылы кең,
Кішіпейіл сыр шашпас,
Мінез, білім келсе тең", —

деп, өмірдегі үзеңгілес, сырлас, сыйлас болар жолдастың қандай болуын жырласа, мінезге білім сайлығы қажеттілігін әдемі келтірген. Бұл мың түрлі сарында ерте де, кеш те айтыла беретін тақырыптың ол кездегі поэзиямызға қосылған ойлы үлесі деп түсінерлік туынды.

"Қыс келсе қадыры кетер өткен жаздың,
Әр ісі паш келеді өнерпаздың.
Шөл жайлап, томар қонған күні құрсын,
Болмаса көл саясы қоңыр қаздың", —

деуінде адам жанын толғандыратын, жақсыны қимастық, жаманға көңіл толмастық наз жатыр. Бұл өлең Ақан серінің:

"Өмірдің көбі өтіп, азы қалды,
Қос көлдің қуы кетіп, қазы қалды.
Ей, қалқа бұл ауылдан сен кеткен соң
Ертайдай келіп жүрер тазы қалды", —

дегенідей елестейді, бірақ өз заманының дертін айтқандай, өз ерекшелігі, өз байқампаздығы бар, өз дертін Ыбырай басқаша жеткізеді. Ақындық толғаныстың ішкі монолог жүйесінде төгіліп түскен мөп-мөлдір түріне қосылады. Міне, осындай адами толғаныстар ақынның поэзия деп аталатын көркемдік өресін, психологиялық парасатын, ашық ақындық үздік шеберлігін көрсетеді.

Қошан ақсақал Ыбырай ұсталғанда артынан тоқғы сойып, қымыз апарған екен. Сонда Ыбекен:

39027
"Атығай мен Қарауыл,
Бірің — тіл, бірің — көмейсің.
Жақындығың осындай,
Қайсысың маған өгейсің.
Ашыққанда ас беріп,
Әлсіздерді демейсің.
Нәсіліңе тартып сендер де,
Елдің қамын жегейсің", —

деп әндете толғаныпты.

Бұл сонда Үкілі Ыбырайдың 72 жасқа келген кезі. Ел асылы, ел ағасы жалғыз Атығай мен Қарауыл емес, бүкіл қазаққа аты әйгілі ақынның айтып отырған ел бірлігін көксеткен гүлама гібраты да осы. "Әлсіздерді демейсің" — дегенде өзін айтып отырған жоқ, ел ішіндегі аштыққа ұшыраған кем-кетікті айтып отыр, "Нәсіліңе тартып" — деуі ұлтыңа тартып дегені емес пе. "Елдің қамын жегейсің" — дегені әмсе ұрпаққа бірдей қажет ел ұраны біздің бүгін көрген тәуелсіздік заманымызға да ауадай қажет болып отырған жоқ па. Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың бүгінгі таңдағы барша елге айтып жүрген ақ тілегі гой.

Елдің қамын ойлаған азамат ақын Ыбырайдың бұл сөздері оның шығармашылық өнерінің шырқау шыңы, ақындығының "Гәккуи".

"Қаумалап халқым келгенде,
Қияға қанат қомдадым.
Би-болысты мысқылдап,
Қыр соңынан қалмадым", —

деп ақ патшаның кезінде қағытқаны жалын жұтып, шоқ шайнаған ызалы да, кекті де кезі. Ал шал тартқан шаққа:

"Сақал мұрттың ағында,
Өлерімнің шағында,
ГПУ — деген мекеме,
Ішінде ұстап қамбаның
Әлде қайда қамадың?
Қысқарып өріс тұрғанда,
Биікке қалай өрлейін.
Асылды білмес нағанды
Айтып қалай емдейін", —

деп торықса, абақтыда отырып елден келген адамдарға шынын, сырын, көкірегін кернеген мұңын айтқаны бір жағынан кеңестік дәуірдің зорлығы мен қорлығын әшкерелеген азаматтық жан дауысы болып естіледі. Көз жұмардың алдында тап осылай айта білу де Махамбеттік мінездің ұшқынындай әсер қалдырады.

Ыбекеңнің ақындығын сөз еткенде: "Сүйгенім кете барды соңыма еріп", "Қалдырған", "Көкейкесті", "Көкшетау" секілді туған елге ынтық мархабатты, шапағатты өлеңдерін ұмытпаймыз. Олардың бәрін және айтыстары мен термелерін толық қосып, толағай зерттеу шағын мақалаға ауыр болар деп қана, қадау-қадау жерлеріне тоқтадым. Әйтпесе Дәнеш Рақышев сынды әйгілі әнші айтып өткен "Аңшының әні" деген өлеңнің "де сөзі ғаламат қой. Ол өлеңді Сәбит Мұқанов аға-

мыз рабфакта Орынборда оқып жүргенінде жазып алыпты, шығармаларында толығымен бар. Менің өзімнің бала кездегі блокнотымда да Молдахмет Тырбиұлынан жазып алғаным сақталыпты. Әйтеуір бірінен түсіп қалған жерлері бірінен табылардай жөні бар. Орнында бар оңалар деген даналықтың дәл келгені де осы шығар.

"Бірге өскен кішкентайдан асыл еркем,
Көңілімді қалай менің қалдырасың.
Құр айтқан асыл сөзің алдағаның,
Сандықтың аштырмасаң абдырасын.
Ай жарық терезенің дәл түбінде,
Төсекте қара шашың салбырасын", —

деп ағындататын "Қалқа баласын" ақын жүректен қалай ғана үзіп тастарсың. Үкілі Ыбырайдың ақындығы дегенде айтар сөз аз емес, қайсы бірін тізбектеп тауысармын. Бірақ, азаматтық өжеттігін көрсететін бір өлеңін һәм ақырғы өлеңін ертең Көкшетаудан Қызылжарға әкелетерде абақтының қабырғасына жазып кетіпті. Абақтыдан шығарғанда милицияның айдауылдары көріп қалып, ішіндегі бір жуастау қазақ баласына сүртіп таста деп кете барыпты. Әне, сол жігіт өлеңнің біразын өнері жеткенше жақтап, кей жерін асығыс жазып алып бір туысына жасырын айтып беріпті. Қайырымсыз ГПУ-ге, Кеңес үкіметіне деген ашық келемеж бен улы сықақты бұл өлеңді бұрын естіле бермегендіктен қолымда барын толық келтірейін:

"ГПУ" — деген сотымыз,
Жүріп тұр ғой хотыңыз.
Жетпісте шалды айдаттың,
Кесілді ғой кө...міз.
Атаңа нәлет Николай,
Қырсығың тиді-ау бір талай.
Білместі талай білгіздің,
Мақпалдан шалбар кигіздің,

Жібектен дамбал кигіздің,
Жүйрік пен жорға мінгіздің.
Ханнан да асты қадірім,
Алғыс пен құрмет үйгіздің.
Айналайын советім,
Теріден шалбар кигіздің,
Кенептен дамбал кигіздің.
Жел жаққа тура қаратып,
Тік тұрғызып сигіздің.
ГПУ-ді салып соңыма
Жамандыққа қиғыздың.
Алыстан келген жауым жоқ,
Ауылдың итін үргіздің.

Міне, ақынның жанған оттан, төнген оқтан тайынбас дауылпаз мінезін көрсететін тоталитарлық қысымда кек кернеген толғауын нағыз ғасыр үні деуге әбден болады. Ақын "Көкейкесті" — деген өлеңінде терең оймен толғана түсіп: "Әулиесі бақсының қараса да, жүрегімді жазуға табылмас ем" — десе, жүрегін жазуға жарарлық ем — елдің жүдеу халінің түзелуі еді ғой. Ол жылдарды қайтып көзі көрместей, құлағы естіместей қамыққаны да сол да. Келе жатқан аштық пен жұттың алдынан шығып, тойтарыс бермекке ұлыққа қарсы сөз айтамын деп, Кеңес үкіметінің қиянатшыл қаһарына жазықсыз тап болды. Адуынды арқалы ақын дүниеден қамығып өтті. Біреулер "Барса келмеске", біреулер "Көк аралға" айдалды дейді, енді бір дерек Қиыр Шығысқа сілтейді. Менің ұғымымша соның бәрі бекер һәм шығарып салма сөз, алдамшы сөз секілді көрінеді. Үкілі Ыбырай атылды деп есептеймін. Сәкенді де "анда көрдік", "мында көрдік" дегендерінің бәрі де далбаса болып, далада қалған жоқ па. Сәкен де ГПУ-дің "үштіктігінің" шешімі қабылданған күні атылып, Алматының түбіндегі бір ескі ауылдың топырағында көппен бірге көмілді. Ыбырайды да сол қатыгез тағдыр жұтты ғой деп ойлаймын. Осындай мұң ұялаған уақытта:

"Ардақтап атамаймын атын бекер,
Жетпісте жолбарыстай батыл екен.
Атылған ел, қырылған аштықты айтып,
Үкілі Ыбырай қайда жатыр екен?" —

деген сияқты шумақтар жүректен тамшы жас-
тай үзіліп түсе қалды.

Ақынның поэзиялық ерекшеліктері туған жері,
өмір сүрген қоғамдағы ортасы, соған байланыс-
ты әлеуметтік һәм саяси құбылыстарды өз жү-
регінен өткізіп, өзінше тебіреніп көңіл күйін,
жүрек сезімін, ақыл-ой толғаныстарын ақ қағазға
түсіре білуінде жатыр. Ерекшелік деген әркімнің
өз болмысы, өз мінез-құлқының айнадағы
бейнесіндей көрініс қой. Өмірде қаншама адам
бар, соншама мінез-құлық бар, стиль — деп ата-
латын айқындауыш түрі бар. Сол стильде ақын-
ның да ерекшеліктері әр теңіздің өз тасқынын-
дай толқын ұрып жағалауға жетіп жатады.

Үкілі Ыбырай да тап солай өзге еш ақынға да
ұқсамайтын өзіндік мінез-құлқымен, өзіндік ашық-
тығы, айқындығы, турашылдығы, шапшаңдығы
мен салмақтылығы бар ақындық дара құбылыс.
Ыбырай кейбір халық ақындарынша бір сарын-
да, бір ғана ырғақта, бір ғана өлшемде қалған
ақын емес. Оның шығармашылық ақындық тәсіл,
әдістері сан қилы құбылмалы келеді. Оған қоса
ол қазақтың жазба әдебиетіне де, суырыпсалма-
лығы бар ауыз әдебиетіне де қатысы молынан
бар қаламгер, сегіз қырлы бір сырлы парасатты
дарын. Бір сөзбен айтсақ шындықты тура сіл-
теуден жалтармайтын, қай заманда өмір сүрсе
де өзінің өжет қалпында өршелене қала беретін
бірбеткей ақын. Оның қай өлеңін, термесін, тол-
ғауын алсаңыз да жаңалық пен ақиқаттан, нәр
алған өткір де шешен, терең де ерен жалтару-
сыз мінезіне қанығасың. Дүниеге мейлінше
гашық ақын, дүниені соншалық айқын, ашық
жырлап өтті. Өз қара басының қамын күйттеген
жоқ қоғамдық талас тартыстарға қатынасып, сол

елім деп еңіреп жүрген жолында қатыгез заманның аяусыз ажал оғынан қаза тапты. Үкілі Ыбырай сал-серіліктің сайранында қалып қоймай, бойына Махамбеттің мінезі сіңген қайсар ақын, алғыр айтыскер, үлкен сықақшы, ержүрек азамат ақын. Оған қоса айтарым: "Көкіректе қайнаған шер оңдыра ма, көңілді бір орынға қондыра ма?" — деп өткен нағыз мұңлы ақын.

Ұлы композитор, алдына жан салмай өткен дүлдүл әншінің ақындығы да сол ғажайып талантына сайма-сай туган тұтас дүние. Ақын үшін ескерткіштің ең үлкені — артында қалған еңбектерін толық жинастырып, ел қолына беру деп білемін. Міне, осы мақсатқа жету жолында Үкілі Ыбырайды зерттеп, жинастырып жүрген ақындар, әншілер, сазгерлер, жазушылар, ғалымдар бірігіп еңбек етсек, ел қуанар іс бітпек. Сол қасиетті ұмтылысқа қозғау салып, түрткі болардай ел құлағын елеңдетер деген үмітшіл сезіммен асыл бабамыздың ақындық ерекшеліктерін қысқаша сөз еттім. Айтар пікірім бұл мақаламен шектелмейді, келер күндер дарқан дарынның абзал есімін аялай түсер деп сенемін. Бар айтарым: Үкілі Ыбырайды тек қана ұлы композитор, бұлбұл әнші деп қоймай, көркемдігі мен кемелдігі мол дүлдүл ақын деп қарауға шақырамын. Үкілі Ыбырай жалаң ақын емес, ол ел қамын жеп ақындық сөзбен айқасқа түскен қайраткер ақын, жанжақты біртуар ақын, оны алдыңғы қатардағы ақындық санаттан қалдырмайық, қатал заманда қасірет шеккен, елі үшін құрбан болған Алаштың арыстарының қатарында азаматтық биіктен де көрсете білу адал парыз. Осы жинаққа кірген Үкілі Ыбырайдың поэзиялық еңбектері ақынның қай дәрежедегі ақын екенін анық көрсетер деп сенемін.

*Қазақстанның Республикасының еңбек
сіңірген қайраткері — Кәкімбек Салықов
Астана, 2005.*

ӨЛЕҢДЕР
